

УДК: 81.37+81.23.811

МАҚОЛ БИРЛИКЛАРИ СЕМАНТИКАСИНИНГ КОГНИТИВ АСОСЛАРИ

Умарова Наргиза Рустамовна

Фарғона давлат университети, тилшунослик
кафедраси профессори, филология фанлари доктори

Холматова Одина Ўктамовна

Фарғона давлат университети,
мустақил изланувчи

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада синоним мақол бирликларини семантик ва лингвистик жиҳатдан қолиплаштириш масалалари кўриб чиқилган.

Таянч сўз ва иборалар: моделлаштириш, синоним, семантик гуруҳ, аниқловчи бўлақлар, мавзуй уя, доминант, сифатловчи аниқловчи, эга, воситали тўлдирувчи

КОГНИТИВНАЯ ОСНОВА СЕМАНТИКИ ПОСЛОВИЧНЫХ ЕДИНИЦ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы семантического и лингвистического моделирования синонимичных пословичных единиц.

Ключевые слова и словосочетания: моделирование, синоним, семантическая группа, определяющие предложения, тематическое гнездо, доминанта, качественный определитель, обладатель, инструментальное дополнение.

COGNITIVE BASIS OF THE SEMANTICS OF PROVERBAL UNITS

ABSTRACT

In this article, the issues of semantic and linguistic modeling of synonymous proverbial units are considered.

Key words and phrases: modeling, synonym, semantic group, determining clauses, thematic nest, dominant, qualitative determiner, possessor, instrumental complement

КИРИШ

Семантик моделларни ўрганишда олимлар қоида тариқасида семантик гуруҳларни, синонимик қаторларни ва антонимик қарама-қаршилиқларни назарда тутадилар ёки маълум бир синтактик тузилишдаги бирликларни семантик таҳлил қилиш билан чекланадилар[2;176].

Синоним мақолларнинг энг асосий омили уларнинг шаклларида, образларидан қатъий назар мазмун жиҳатидан бири иккинчисининг ўрнида қўллана олиш имконияти мавжудлиги билан белгиланади.

Бундай алмаштириш натижасида маънода, стилистик бўёқда маълум ўзгариш юз беради. Бу – табиий. Акс ҳолда алмаштириш ўз мантиқини йўқотиб қўяди. Алмаштириш натижасида нимадандир халос бўламиз, нимагадир эга бўламиз. Ана шу “нималар” синоним ҳақида гапириш учун асос бўлади. Акс ҳолда синонимга эмас, дублетга эга бўлинади[3;55]:

“Ит қутурса эгасини қопар” мақоли доминанта бўлган синонимик уяга мансуб бўлган 14 та халқ мақоллари “*Бошига келадиган балога инсоннинг ўзи сабабчи бўлади*” каби умумий мазмунга эга. Бу мақолларнинг фақат етакчи компонентигина ўзгарганлигини кўриш мумкин. Бунда ҳаракат субъектларининг барчаси *сичқон, эчки, илон, кийик, парвона, чивин, бўри, буқа, тўрғай, эшак, тулки, бола, мушук* ўзидан жисмоний, моддий ва мавқеи жиҳатидан кучли бўлган, юқори турадиган шахс тушунчасини берувчи зоонимлар билан олишади ва шубҳасиз, ўз кучини баҳололай олмаган бу олишувда мағлубиятга учрайди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Мазкур мақоллардаги синоним бирликлар туширилса, қуйидагича гап шакллари ҳосил бўлади. Ана шу бирликлар мақоллар синонимиясини шакллантиради, айти пайтда, ҳар бир мақолда оппозитив муносабатни ҳам юзага чиқаради. Ҳар икки муносабат ҳам қуйида мақол матнида иштирок этмаган бўлақлар эвазига шаклланади.

- ит—————→ эгасини қопар
- сичқон—————→ мушук билан ўйнашар
- эчки—————→чўпоннинг таёғига сурканар
- илон—————→ шиғирда ётар
- кийик—————→адирга қочар
- парвона—————→шам билан ўйнашар
- чивин—————→ болга қўнар
- бўри—————→ўз қавмига чопар
- буқа—————→эгасини сузар
- тўрғай—————→бургутга чопар

эшак —————→ эгасини тепар

тулки —————→ овчининг олдидан чиқар

бола —————→ отасининг соқолини ўйнар

мушук —————→ арслон билан ўйнашар

Юқоридаги мақолларда синонимия ҳол ёки аниқловчи бўлақлар мазмунига яширинган бўлиб, улар

ўлгиси келса(Ҳш-1),

ажали етса(Ҳш-2),

қутурса(Ҳш-3),

семирса(Ҳш-4),

ийглагиси келса(Ҳш-5),

калтак егиси келса(Ҳш-6) каби шарт феъллари ва бу феълларнинг формал

жиҳатдан ўзгарган сифатдош оборотлари

ажали етган(Ас-1),

ўлгиси келган(Ас-2),

ийглагиси келган(Ас-3)) шаклида қўлланиши мақолнинг аниқловчи ва шарт

ҳоли типидagi бўлақларини шакллантиради. Бу бўлақлар қайси мақол структурасида ўринлашувини куйидагича кўрсатиш мумкин:

ит(Ҳш-3) эгасини қопар

сичқон(Ҳш-1) мушук билан ўйнашар

эчки (Ҳш-6)чўпоннинг таёғига сурканар

илон (Ҳш-1)шиғирда ётар

(Ас-1)**кийик** адирга қочар

парвона (Ҳш-1) шам билан ўйнашар

(Ас-2)**чивин** болга қўнар

бўри(Ҳш-3)ўз қавмига чопар

буқа(Ҳш-4) эгасини сузар

тўрғай (Ҳш-3)бургутга чопар

эшак(Ҳш-4)эгасини тепар

(Ас-1)**тулки** овчининг олдидан чиқар

(Ас-3)**бола** отасининг соқолини ўйнар

мушук (Ҳш-1) арслон билан ўйнашар

Гарчи юқоридаги мақолларнинг ҳар бири синоним бўлишига қарамай, улар ички зиддиятга асосланади. Бу ўринда мақоллар синонимлиги юқорида қолиплаштиришга ҳаракат қилганимиз аниқловчи ва ҳол каби бўлақлар синонимлиги эвазига юзага чиқади, яъни контекстуал синонимдир. Ана шундай

маънодошлик –*са* шарт майли ва ўтган замон сифатдоши –*ган* формасидаги феъл оборотларининг контекстуал синонимлигига сабаб бўлади.

Мазкур мақолларни гап бўлаклари тартиби асосида икки хил моделлаштириш мумкин:

1. **Ас+Э+Твли/всиз +Кфуз.** Бу моделга кўра мақол структурасида сифатловчи аниқловчи, эга, воситали тўлдирувчи ҳамда умумий замон тушунчасига эга бўлган феъл-кесим иштирок этади.

2. **Ақ+Хш+Твли/всиз+Кфуз.** Бу моделга асосан мақол қаратқич аниқловчи, шарт ҳоли, воситали тўлдирувчи, умумий замон тушунчасига эга бўлган феъл-кесим кўринишида шаклланади. Ҳар икки қолипдан кўриниб турибдики, мақолларнинг маънодошлигини таъмин этувчи лексик бирликларнинг синтагматик муносабатлари ўзгарса-да, синонимликка путур етмайди.

Ушбу семантик уядаги мақолларнинг барчасида бўладиган ягона мазмун орқали улар бир тематик гуруҳга бирлашади, уларнинг ҳар бири алоҳида образ асосига қурилганлиги ва айти пайтда ҳар қайси мақол ўзининг маъно нозиклиги ҳамда қўлланиш даражаси билан муайян тафовутга эга. Масалан, *Йиғлагиси келган бола отасининг соқолини ўйнар* мақоли ўзи мансуб бўлган мавзуй уядаги мақоллар орасида ўз маъносида қўлланилиши билан бошқа 13 мақолдан тубдан фарқ қилади.

Тилдаги маълум бир мазмуний муносабат нутқда бир неча мақоллар ёрдамида реаллашар экан, турли мақоллар воситасида бир хил мазмуний муносабатнинг ифода этилиши эса синоним мақоллар қаторини юзага келтиради. Мақолларнинг синонимик қаторини кузатиш, ўз навбатида, ҳар бир мақолнинг мазмунини аниқ белгилашда муҳим аҳамиятга эга. Тилни яхши билиш, унинг бой имкониятларидан тўла фойдаланиш учун, айниқса, ўзаро синонимик муносабатдаги мақолларни билиш ниҳоятда зарур. Чунки нутқда ўринсиз такрорлардан қочишнинг энг қулай усули ҳам синоним бирликлардан фойдалана билишдир. Мақоллар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

Мақоллар синонимик қаторида қўлланиш даражаси юқори бўлган, шунингдек, сўзлари умумистеъмолда бўлган мақолни доминанта деса бўлади. Шу нуқтаи назардан, юқоридаги маънодошлик қаторида «*Чумчуқдан қўрққан тариқ экмас*» мақоли доминант саналади. Б.Жўраева томонидан яратилган луғатда доминант мақол биринчи ўринга қўйилиб, мундарижа ҳам айнан доминант мақоллар асосида шакллантирилган. Ушбу луғат асосида 42та энг кичик синонимик уянинг доминантлари сифатида қуйидаги мақолларни келтириш мумкин. Масалан, *Туя бўйига ишониб йилдан қуруқ қолибди/ Бир*

томчи сув чумолига дарё кўринар/ Урушқоқ хўроз семиз бўлмас/Хар ернинг тулкисини ўз тозиси билан овла/ Тойга тўқим урсанг, эгар синади/ Қозонда бори чўмичга чиқади/ Оқ туя кўрдингми? «-Йўқ»/ Ошинг ҳалол бўлса, кўчада ич/Дунёни сув босса, ўрдакка нима гам/ Уйнинг гапи кўчага тўғри келмас/ Ёғмасанг ҳам гуриллаб ўт/ Азага борган хотин ўз дардини айтиб йиғлар/ Қонни қон билан ювиб бўлмас/ Отга тақа қоққанда, қурбақа оёғини кўтарар/ Мевали дарахтнинг боши ҳам/ Хасни хор кўрма, кўзингга тушса кўр қилади/ Отнинг ўлими – итнинг байрами/ Барча юкни кўтарган туя чўмични ҳам кўтарар/ Қирқига чидаган қирқ бирига ҳам чидар/ Ит итга буюради, ит қуйруғига/ Ҳазилнинг тағи – зил/ Қирқида қўлига соз олган қиёматда қулогини бурар/ Қурбақа ҳам вақти билан вақиллар/ Қисқа ип қамровга келмас/ Мушук чарвига етишолмай: «Бировнинг моли ярашмас» дейди/ Эгасини сийлаган итига суяк ташлар/ Чиранма товуқ, кетингдан уради совуқ/ Бир қилган – мадад, икки қилган – одат/ Тулкининг душмани – чиройли бароқ думи/ Теракнинг сояси тубига тушмас/ Иштони йўқ тиззаси йиртиққа кулар.

Б.Жўраева ўзбек халқ мақоллари луғатларига таяниб, 1100 тадан зиёдрок мақолни қамраб олган 200 тадан ортиқ синонимик уяни белгилашга эришган ва ҳар бир синонимик уяга 2тадан 22тагача мақол бирлашиши мумкинлигини айтади[1;10]. Қуйида энг катта синонимик уяни ташкил этувчи мақолларни семантик имкониятларини структур асосда кўриб чиқамиз. Мақолларни “Ҳеч бир фойдаси тегмайдиган дабдабали нарса ёки ходисалардан камсуқумгина бўлса-да, бир нафи тегувчи, яъни нақднинг насиядан афзал эканлиги” мазмуни бир синонимик уяга бирлаштиради. Содда гап шаклида ифода топган ушбу паремииологик бирликларни гап бўлаклари асосида қуйидагича қолиплаштириш мумкин:

1. Узоқдаги қуйруқдан яқиндаги ўпка афзал ($A^c + T^{B(+)} + A^c + \text{Э} + K^o$)
2. Узоқнинг донидан яқиннинг сомони яхши ($A^k + T^{B(+)} + A^k + \text{Э} + K^o$)
3. Насия сариеғдан нақд ўпка яхши ($A^c + T^{B(+)} + A^c + \text{Э} + K^o$)
4. Насия тилладан нақд чақа яхши ($A^c + T^{B(+)} + A^c + \text{Э} + K^o$)
5. Пишмаган ошдан хом ошқовоқ яхши ($A^c + T^{B(+)} + A^c + \text{Э} + K^o$)
6. Эртаги думба мойдан бугунги шалҳақ яхши ($A^c + A^c + T^{B(+)} + A^c + \text{Э} + K^o$)
7. Бефойда кундадан ўтин яхши ($A^c + T^{B(+)} + \text{Э} + K^o$)
8. Насия қаймоқдан нақд қатик яхши ($A^c + T^{B(+)} + A^c + \text{Э} + K^o$)
9. Олисдаги отдан яқиндаги эшак афзал ($A^c + T^{B(+)} + A^c + \text{Э} + K^o$)
10. Узоқнинг паловидан яқиннинг шўрваси яхши ($A^k + T^{B(+)} + A^k + \text{Э} + K^o$)
11. Тотилмаган бўзадан мириқиб ичган гўжа яхши ($A^c + T^{B(+)} + A^c + \text{Э} + K^o$)
12. Узоқнинг узунидан яқиннинг калтаси яхши ($A^k + T^{B(+)} + A^k + \text{Э} + K^o$)

13. Узокнинг қозиси бўлгунча яқиннинг тозиси бўл ($A^{K+} T^{B(+)} + A^{K+Э} + K^o$)

14. Қачонги товукдан ҳозирги тухум яхши ($A^{C+} T^{B(+)} + A^{C+Э} + K^o$)

15. Бугунги товук эртанги ғоздан яхши ($A^{C+} Э + A^{C+} T^{B(ли)} + K^o$)

16. Кўкдаги турнадан кўлдаги чумчук яхши ($A^{C+} T^{B(+)} + A^{C+Э} + K^o$)

17. Осмондаги шунқордан кўлдаги турумтой яхши ($A^{C+} T^{B(+)} + A^{C+Э} + K^o$)

18. Қачонги қизил паловдан ҳозирги куюн кулча яхши ($A^{C+} A^{C+} T^{B(+)} A^{C+} A^{C+Э} + K^o$)

19. Қор остидаги дондан ер устидаги сомон яхши ($A^{C+} T^{B(+)} + A^{C+Э} + K^o$)

20. Кечнинг хазинасидан эртанинг насибаси яхши ($A^{K+} T^{B(+)} + A^{K+Э} + K^o$)

21. У дунёнинг хуридан ўзимизнинг хўримиз яхши ($A^{K+} T^{B(+)} + A^{C+Э} + K^o$)

22. Уйдаги товук осмондаги ўрдакдан ортиқ ($A^{C+} Э + A^{a+} T^{B(+)} + K^o$)

Юқоридаги мақоллардан такрорланувчи формаларни умумлаштириб олсак, ушбу синонимик уядаги мақолларнинг синтактик структураси намоён бўлади:

1. $A^{C+} T^{B(+)} + A^{C+Э} + K^o$

2. $A^{K+} T^{B(+)} + A^{K+Э} + K^o$

3. $A^{C+} A^{C+} T^{B(+)} + A^{C+Э} + K^o$

4. $A^{C+} T^{B(+)} + Э + K^o$

5. $A^{C+} Э + A^{C+} T^{B(+)} + K^o$

6. $A^{C+} A^{C+} T^{B(+)} + A^{C+} A^{C+Э} + K^o$

7. $A^{K+} T^{B(+)} + A^{C+Э} + K^o$

Демак, юқорида келтирилган синонимик уяни ташкил этувчи 22та мақол конструктив жиҳатдан эга, кесим, тўлдирувчи ва аниқловчидан ташкил топган. Мақол матнида эга ва тўлдирувчи вазифасидаги лексик бирликлар ўрин алмашиниб туриши мақол семантикасига путур етказмайди. Шунингдек, бу қурилмада сифатловчи аниқловчилар, воситали тўлдирувчилар, от-кесимларни етакчи бўлақлар сифатида эътироф этиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР (REFERENCES)

1. Жўраева Б. Ўзбек халқ мақолларининг қисқача синонимик луғати. –Т.: ФАН, 2006. 10-б.
2. Никитин Т.Г. Структурно – семантическое моделирование в сфере фразеологии: сорокалетний опыт и перспективы.// Вестник РУДН. 20200.№11. С-176.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. –Тошкент: Фан, 1966. – Б.55.
4. Умарова, Н. Р., & Бахрамова, М. М. (2022). “АЁЛ” КОНЦЕПТИНИНГ АССОЦИАЦИЯЛАРИ (Концептнинг ижтимоий, жисмоний, шахсий

сифатлари). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10), 24-32.

5. Умарова, Н. Р., & Бахрамова, М. М. (2022). ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕПТА КАК МНОГОМЕРНОГО МЕНТАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 871-877.